

IMAHEN NG KABABAIHAN SA MGA AKLAT PAGLALAKBAY SA HARAP NG IMPERYALISMONG AMERIKANO: ISANG FEMINISTANG PAGSUSURI¹ (IMAGES OF WOMEN IN TRAVEL BOOKS DURING AMERICAN IMPERIALISM: A FEMINIST ANALYSIS)

Mary Dorothy dL. Jose, Ph.D.

ABSTRAK

Ang papel na ito ay isang pagsusuri kung paano ginamit ng pamahalaang Amerikano ang potograpiya bilang mabisang instrumentong kolonyal sa pagpapalaganap ng ideolohiyang pangkasarian tungkol sa kababaihan sa Pilipinas sa harap ng imperyalismong Amerikano. Sa pamamagitan ng pagsusuri sa potograpiyang kolonyal, partikular sa mga akda sa paglalakbay, hinamon ng pag-aaral na ito ang pagiging obhetibo ng potograpiya, at sa halip ay sinipat ang gamit nito sa pagtataguyod ng partikular na propaganda at pagsisilbing midyum sa pagbuo ng “katotohanan” tungkol sa kababaihan na pabor sa layuning imperyalista ng mga Amerikano sa Pilipinas. Sa pagsusuri sa depiksiyon ng kababaihang katutubo, Muslim, at Kristiyano sa potograpiyang kolonyal, nagsilbing komentaryo ang mga larawan sa mga gawaing panlipunan, estado, at lebel ng sibilisasyon (o kawalan nito) hindi lamang sa konteksto ng kasarian kundi maging sa iba pang pagkakakilanlan katulad ng lahi, etnisidad, relihiyon, at maging uring panlipunan. Sa pamamagitan ng paggamit ng

---

¹ Bahagi ng disertasyon ng may-akda na pinamagatang “Kababaihan, Potograpiya, at Kasaysayan: Isang Pagsusuri sa Imahen ng Kababaihan sa Potograpiyang Kolonyal sa Harap ng Imperyalismong Amerikano.” PhD disertasyon sa Philippine Studies, University of the Philippines Diliman, Quezon City, 2021.

lente ng feminismong-bayan (feminismong mula sa at para sa bayan) bilang talastasang naglalayong magtaguyod ng kagalingan, kapakanan, at karapatan ng kababaihan, sinuri ang mga larawan ng kababaihan sa mga akda sa paglalakbay upang matukoy at malabanan ang mga pagsasagilid, pagsasamantala, at pagsasawalang-kapangyarihan sa kababaihan sa kasaysayan. Bagama't ang mga larawan ay produkto ng perspektibang kolonyal na tinitigan ang kababaihan mula sa punto de vista ng mga Amerikanong may bitbit na bagaheng kolonyal, lumilitaw na may pagkakaiba sa kanilang representasyon sa mga larawan at aktuwal na papel sa kasaysayan. Sa huli, ang mga larawan ay mas sumasalamín sa paniniwala ng mga Amerikano tungkol sa kababaihang Pilipino sa halip na tunay na representasyon ng kababaihan sa lipunan. Gayundin, nagsilbing lunsaran ang mga larawan ng pagsusuri sa aktuwal na papel ng kababaihan sa kasaysayan. Sa pamamagitan ng anotasyon ng imahen ng kababaihan sa potograpiyang kolonyal sa harap ng imperyalismong Amerikano, nailantad ang misrepresentasyon ng kababaihan sa mga larawan at naitanghal ang kanilang mahalagang ambag sa lipunan at kasaysayan.

Mga Susing Salita: kababaihan, potograpiya, feminismong bayan, imperyalismong Amerikano, aklat paglalakbay

ABSTRACT

This paper analyzes how the Americans used photography as an effective instrument in propagating gender ideology with regards to the nature of Filipino women at the height of American imperialism. By analyzing how women are depicted in colonial photography, specifically in travel literature during the American period, this study challenges photography's claim to objectivity by analyzing its use in propagating particular agenda and serving as a medium in constructing the "truth" about Filipino women that caters to American imperial interests. By analyzing the depiction of indigenous, Muslim, and Christian women in photographs found in American travelogues, this research explores how they offer commentaries on the social activities, status, and level of civilization (or lack of it) not only in the context of gender but also concerning other identities such as race, ethnicity, religion, and social class. Using the framework of feminismong-bayan

(people's feminism—feminism by the people and for the people) as a discourse that aims to promote the well-being, welfare, and rights of Filipino women, this study analyzes the depiction of women in travel books to identify and counter the marginalization, exploitation, and disenfranchisement of women in history. Although the photographs are products of the colonial perspective where women were seen based on the American travelers' colonial baggage, it appears that there is a gap between women's depiction in colonial photography and the actual roles they played in history. In the end, women's depiction in the travelogues during the American period is more of a validation of the American perception of Filipino women than an actual representation of women's roles and position in society. It also serves as a takeoff point in analyzing their rightful place in history. By annotating the images of women in these travelogues, their misrepresentation was exposed and their significant roles in history were given due recognition.

Keywords: *women, photography, people's feminism, American imperialism, travelogues*

PANIMULA

Sa maagang panahon ng kolonyalismong Amerikano, gumamit ang mga Amerikano ng potograpiya bilang “kapani-paniwalang” sanggunian ng kaalaman tungkol sa mga Pilipino upang makabuo ng “malinaw” na imahen ng Pilipinas sa pananaw ng mga Amerikano. Sa mga pag-aaral tungkol sa kapangyarihan ng potograpiya kaugnay ng imperyalismong Amerikano at representasyon ng Pilipinas (Vergara 1995; Fermin 2004; Halili Jr. 2006; Ignacio, et al. 2004 ; Rice 2015; at Balce 2017), tinalakay ang representasyon ng mga Pilipino sa potograpiyang kolonyal subalit walang espesipikong tumalakay sa imahen ng kababaihan lamang. Kung kaya’t sa pananaliksik na ito, pinagtuunan ng pansin ang imahen ng kababaihan sa mga akda sa paglalakbay upang masuri kung paano ginawan ng depiksiyon ang kababaihan sa mga larawan at ang naging epekto nito sa paghubog ng ideolohiyang pangkasarian na pabor sa imperyalistang interes ng Amerika sa bansa. Saklaw ng pananaliksik ang mga akda sa paglalakbay na nakalap mula sa

koleksiyon ng *University of Michigan*² (na may maipagmamalaki at natatanging koleksiyon tungkol sa panahong Pilipino-Amerikano) na may petsang 1900 hanggang 1930 at limitado lamang ang diskusyon batay sa etnisidad ng kababaihang nasa mga larawan.

Sa pagsusuri sa imahen ng kababaihan sa mga akda sa paglalakbay, ginamit ang balangkas ng feminismong-bayan³ bilang yunit ng analisis upang maitaguyod ang kagalingan ng kababaihan at malabanan ang pagsasagilid at pagsasawalang-kapangyarihan sa kanila sa kasaysayan at lipunan. Bilang isang malawakang lapit sa pag-aaral at pagkilos ng kababaihan sa kontekstong Pilipino, nakabatay ang feminismong-bayan sa pagkilala sa pagkakaugnay at pag-uugnay sa mga nagsasangandaang diskurso't talastasan tungkol sa feminismo at bayan, maging sa loob man o labas ng bayan. Habang kinikilala at pinapahalagahan nito ang iba't ibang anyo ng feminismo, inaandukha rin ng feminismong-bayan ang iba't ibang anyo ng feminismong ginamit ng mga feministang Pilipino sa pagsusuri sa usapin ng kababaihan na nakasulat sa wikang Filipino—partikular ang mga akda nila Kimuell-Gabriel (2015a; 2015b; 2013; 2012; at 2011), Rodriguez-Tatel (1999 at 2014), Reguindin-Estella (2014 at 2015); at Jose (2008; 2012; at 2015). Kung kaya't masasabing isang mahalagang katangian ng feminismong bayan ang paggamit ng wikang Filipino sa pag-aaral at pagsasalaysay tungkol sa depiksiyon, danas, at papel ng kababaihan sa kasaysayan.

Masasabing may dalawang batayang katangian ang feminismong-bayan: una, ito ay feminismong nagmumula sa at para sa mamamayan/taumbayan; ikalawa, isa rin itong anyo ng feminismong nagsusulong ng pagbubuo ng Inang Bayan, bansa, at sambayanan. Kinikilala nito ang pag-iral ng maagang anyo ng feminismo sa sinaunang bayan na matatagpuan ang mataas na katayuan ng kababaihan sa lipunan (Quindoza-Santiago 1997; Mangahas 2006) habang pinapahalagahan rin ang pakikibaka ng maralitang kababaihan na kadalasang nawawala sa kasaysayan o nagiging biktima ng misrepresentasyon. Samantala, halaw naman ang “bayan” sa mga pag-aaral nina Salazar (1997) na nagsabing bayan ang tawag sa isang grupo ng mga barangay na bumubuo ng alyansa sa panahon ng digmaan, kalakalan, o batay sa pagpapakasal; Rodriguez-Tatel (2000) na nagbigay-kahulugan sa bayan bilang kabuoang kultural na siyang nagtatakda ng pagkakakilanlan ng

² Kung saan nakalap ang mga larawang sinuri bilang *University of Michigan Center for Southeast Asian Studies Research Fellow* noong Enero 2018.

³ Unang dinalumat noong 2010 kasama si Atoy M. Navarro, *Program Manager* ng *Forum for Ethical Review Committees in Asia and the Western Pacific Region (FERCAP)*.

indibidwal; at Navarro (2003) na nagpalagay na ang pagiging mamamayan ay binibigyang-kahulugan hindi lamang ng kultura kundi maging ng pagkakakilanlan at ugnayang panlipunan. Sa feminismong bayan, iniangkop ang konseptong inihain ni Navarro na tinutukoy ang bayan na pamayanan at taumbayan.

Sa pamamagitan ng paggamit ng feminismong-bayan bilang lente ng pagsusuri, inihayag ang mensaheng maaaring hatid ng imahen ng kababaihan sa mga larawan mula sa mga aklat paglalakbay. Kaakibat ng perspektiba sa potograpiya na nagtataguyod ng paniniwala hinggil sa pagiging *subjective* nito at pagiging kapaki-pakinabang sa pagtataguyod ng mga partikular na adyenda (Butler 2009; Gordon at Kurzwelly 2018), ginamit ang feminismong-bayan upang magbigay ng komento hinggil sa mga kakulangan at misrepresentasyong natagpuan sa mga larawan at itinuwid ang mga ito sa pamamagitan ng pagsasalaysay sa aktuwal na papel ng kababaihan sa kasaysayan at kalinangang Pilipino. Nais sagutin ng pag-aaral na ito kung katulad sa kasaysayan, ang kababaihan ba ay nawawala rin sa mga larawan? Kung hindi, paano silá binigyan ng depiksiyon?

ANG POTOGRAPIYANG KOLONIAL SA KONTEKSTO NG IMPERYALISMONG AMERIKANO

Nang ideklara ang pagsakop ng Amerika sa Pilipinas sa ilalim ng doktrinang “Benevolent Assimilation,” wala pa ring gaanong kaalaman ang mga Amerikano hinggil sa mga tao at kultura ng bagong kolonya. Kung kaya’t agad na inatupag ng mga Amerikano ang pagsasadokumento sa mga Pilipino gamit ang potograpiya, lalo na sa pagkaimbento ng *Kodak* na unang kamerang gumamit ng *film* noong 1888 at ginamit na sa Maynila pagdating ng 1908 (Vergara 1995) na mas nagpabilis at nagpadali sa pagkuha ng larawan. Bukod sa mga opisyal na koleksiyon ng mga larawan ng pamahalaang kolonyal, naging mahalagang bahagi ng arkibong kolonyal ang mga koleksiyon ng larawan kaugnay ng *1904 St. Louis Exposition* at ang koleksiyon ng mga larawan ni Dean Worcester, Kalihim na Panloob ng pamahalaang Amerikano sa Pilipinas mula 1901-1913 (mga koleksiyong sinuri ko rin sa aking disertasyon). Karamihan din sa mga larawan sa huling bahagi ng ika-19 na siglo hanggang sa mga unang dekada ng ika-20 siglo ay mula sa *travel books/travelogues* o mga aklat paglalakbay na nalathala sa nasabing panahon. Bagama’t karamihan ay mga propesyonal na manlalakbay at hindi opisyal na ipinadala ng pamahalaan upang kumuha ng mga larawan sa Pilipinas, dala-dala nilá ang kolonyal na bagahe bilang mga mamamayan ng

bansang nakatakdang maging bagong mananakop ng Pilipinas. Ayon kay Vergara (1995, 76):

"They had arrived carrying luggage and preconceptions. They were not mere foreign travelers either; they were Americans, belonging to the country that was the 'pre-destined master' of the colony. Their writings and photographs were therefore informed by the colonial narrative."

Mahalagang batis ang mga aklat sa paglalakbay para sa mga nais mabatid at masuri ang pananaw ng mga Amerikano tungkol sa Pilipinas sa pangkalahatan, at para sa pag-aaral na ito ay kung paano nilá tiningnan at ipinresenta sa pamamagitan ng mga larawan at teksto ang kababaihang Pilipino sa harap ng imperyalismong Amerikano sa Pilipinas. Mula sa mga akdang ito ay mahihinuha natin kung paano nilá sinuri ang Pilipinas; kung ano ang posisyon nilá hinggil sa pananakop ng Amerika sa Pilipinas; kung paano nilá ikinompara ang mga katutubo sa kanilang mga sarili; kung sinong mga katutubo ang pinagtuonan ng pansin sa pag-aaral at bakit; kung paano silá nangalap ng impormasyon; gayundin, kung ano ang kanilang larangang pinanggalingan at paano naapektuhan ng larangang ito ang kanilang perspektiba tungkol sa Pilipinas at mga Pilipino. Sa paggamit sa mga aklat sa paglalakbay bilang batis ng pananaliksik, tila mas nagkakaroon táyo ng kaalaman hindi sa paksa kundi sa mga may-akda at lipunang kanilang pinanggalingan dahil nagiging mas hayag kung ano ang lenteng ginamit nilá sa pagsusuri sa Pilipinas at mga katutubo nito (Muijzenberg 2016).

Ang mga aklat na isinulat ng mga Amerikanong mula sa iba't ibang propesyon (militar, misyonero, negosyante, atbp.) ang pinagmulan ng mga larawan ng kababaihang Kristiyano, katutubo, at Muslim na sinuri para sa pag-aaral na ito. Mapapansin ding karamihan sa mga aklat sa paglalakbay na isinulat ng mga Amerikano ay nailathala sa mga unang taon ng imperyalismong Amerikano (1898-1913), at sa mga aklat na sinuri ay dalawa lamang ang may petsang 1914 habang isa lamang ang may petsang 1930. Kung isasakonteksto sa Digmaang Pilipino-Amerikano (1899-1902), maaaring sa panahong ito ay maigting ang paniniwala ng mga Amerikanong may pangangailangan upang maipalaganap sa Amerika ang kaalaman tungkol sa bagong kolonya, na siyang pagmumulan ng kanilang pananaw hinggil sa kadahilanan kung bakit "nararapat" sakupin ng Amerika ang Pilipinas (batay sa depiksiyon ng "kawalan ng sibilisasyon" ng mga Pilipino at ang potensiyal ng pamumuhunan sa Pilipinas). Matapos ang Digmaang Pilipino-Amerikano noong

1913, naging matatag na ang pamamahala ng Amerika sa Pilipinas kung kaya't maaaring wala nang matinding pangangailangan pa sa pagpapalaganap ng mga akda sa paglalakbay.

IMAHEN NG KABABAIHAN SA POTOGRAPIYANG KOLONYAL

Sa pagsusuri sa imahen o representasyon ng kababaihan sa tatlong koleksiyon ng mga larawan, ikinategorya ito sa tatlong grupo: katutubo, Muslim, at Kristiyano sa halip na ang categoryang Kristiyano at di-Kristiyano na ginamit ng mga Amerikano sa pagbibigay ng klasipikasyon sa mga naninirahan sa Pilipinas. Isinaalang-alang ang kasarian bilang yunit ng analisis, at tiningnan ang iba pang categorya o pagkakakilanlang maaaring bumagtas dito katulad ng etnisidad, relihiyon, at uring panlipunan. Sa pagsusuri sa mga larawan, isinaalang-alang ang tinuran ni Holt (2002) na ang mga imaheng dulot ng mga larawan ay hindi direktang anyo ng representasyon ng daigdig at ng tao kundi may partikular na kahulugan at lumilikha ng kasaysayan bilang panooring biswal. Habang kinikilala rin ang anumang representasyon ay hindi nagpapahayag ng kabuoang larawan kundi dumadaan din sa maraming salansan ng pagpapagitna o *mediation* ng potograpo, teknolohiya, *subject*, at iba pang salik. Gayundin, isinaalang-alang ang pananamit at kaligiran (halimbawa, bahay, *studio*, o natural na kapaligiran) maging ang pagsusuot o hindi pagsusuot ng tsinelas at ayos ng buhok (nakapusod o nakalugay) bilang *visual cues* na maaaring magbigay ng idea hinggil sa mensaheng inihahatid ng larawan. Isinaalang-alang din ang ekspresyon ng mukha at galaw ng katawan na makikita sa larawan upang makatulong sa pagbuo ng interpretasyon, gayundin ang posisyon ng *subject* (nakatayo, nakaupo, o nakasalampak), at iba pang simbolismong matatagpuan sa mga larawan.

Imahen ng Kababaihang Katutubo

Batay sa mga larawan, ang kababaihang katutubo ay kadalasang walang suot na pang-itaas, nakayapak, may mga palamuti sa katawan, at maaaring ipinakita kaugnay ng partikular na gawain subalit kadalasan ay kinuha ang larawan sa paraang *portrait*. Mahihinuha mula sa ganitong pagsasalarawan ang depiksiyon sa kanila bilang "hindi sibilisado." Bagama't nagsimula ang ganitong depiksiyon sa panahon ng kolonyalismong Espanyol, umigting ang ganitong pananaw sa pagkabuo ng *Bureau of Non-Christian Tribes* (BNCT) sa ilalim ng *Department of the Interior* noong Oktubre 1901,

na agad na naatasang saliksikin ang maliliit na tribu ng mga “pagano” at “Mohammedan” na naninirahan sa mga kabundukan at malalayong lugar sa arkipelago (Barrows 1901). Sa kaniyang pagsusuri sa sirkular na naglalaman ng gabay para sa *field workers* na lumabas sa isang *booklet* na inisyu ng BNCT noong 1901, inilahad ni Rodriguez-Tatel (2010) ang tatlong pangunahing layuning imperyalista sa likod ng nasabing opisyal na imbestigasyong etnograpiko: akademiko/ siyentipiko, komersiyal/ekonomiko, at politikal. Masasabing nakapaloob sa ikalawang layunin ang mga larawan sa mga akda sa paglalakbay dahil upang maging mas mabenta ang mga akdang nabanggit, kinakailangan lamang bigyang-diin ang aspekto ng kanilang pisikal na katangian at kultura na pupukaw sa atensiyon at interes ng mambabasa.

Larawan blg. 1: *A Family of Negritos. Apparently the man is only a half-blood.*
(Hannaford 1900, 23)

Sa Larawan 1 ay makikita ang isang pamilyang Negrito (kolonyal na terminong ikinabit ng mga Espanyol sa grupong etnikong binubuo ng mga Aeta, Dumagat, Ati, at iba pa na kalaunan ay inangkin ng mga Amerikano; ito ang gagamiting pantukoy sa

nasabing pangkat etniko sa papel na ito dahil hindi binanggit sa batis kung saang partikular na lugar silá nanggaling) na nakabahag ang lalaki at may hawak na sibat habang ang dalawang bata ay nakasalampak. Ang babae ay nakalantad ang dibdib, may aksesoryang kuwintas, at nakatapis sa ibabang bahagi ng katawan. Pansinin ang depiksiyon sa lalaking Negrito kaugnay ng gawaing pangangaso o pakikidigma (batay sa hawak na sibat) at sa babaeng Negrito na nakatayo lamang at nakatingin sa kamera. Mapapansing nakayapak silang lahat.

Sa Larawan 2 na nagpapakita ng mag-asawang Gaddang na nakatayo ang lalaki at may hawak na sibat at kalasag, nagpapahiwatig naman ito ng kaniyang papel sa pakikidigma habang ang babae ay nakaupo at nakadikit ang kanang kamay sa pisngi. Pansinin din na ang lalaki ay nakabahag at may nakabalot na tela sa ulo habang ang babae ay may suot na pang-itaas at pang-ibaba at may aksesorya sa kaniyang leeg at braso. Pareho siláng nakayapak, nakatingin sa kamera, at mapapansin ang artipisyal na kapaligirang pilit pinalabas na likás na kapaligirang may mga halaman.

Larawan blg. 2: *Head-Hunting Gaddang and Wife.* (Hannaford 1900, 26)

Samantala, sa Larawan 3 ay makikita ang dalawang babaeng Bontoc na walang suot na pang-itaas habang nag-aani ng palay. Ipinakikita naman sa Larawan 4 ang apat na babaeng Igorot at isang lalaking Igorot sa harap ng isang ulog, isang dormitoryo o pansamantalang silungan kung saan pinapayagang manirahan ang magkasintahang nagbabalak nang magpakasal. Maaaring ito ay pagsasalarawan ng seksuwalidad ng kababaihang Igorot.

Larawan blg. 3: *Bontoc girls harvesting rice.* (Barton 1930, 12)

Larawan blg. 4: *The "olag," where certain unmarried women live in Bontoc.* (Boyce 1914, 95)

Sa Larawan 5 ay makikita ang tatlong babaeng Ifugaw na nakalantad ang dibdib, nakaupo ang nasa kaliwa at nakatungo, nakatayo ang nasa gitna at nakangiti, habang ang nasa kanan ay bahagyang nakaupo subalit hindi nakatingin sa kamera. May aksesorya silá sa ulo, leeg, at braso. Nakayapak ang babae sa kaliwa at malamang na nakayapak din ang dalawa pang babae sa larawan. Mapapansing mas “relaxed” ang dalaga sa gitna na nakangiti habang may “resistance” pa rin ang nasa kanan at kaliwa.

Larawan blg. 5: *Ifugao girls.* (Barton 1930, 29)

Mababanaag sa mga larawan ang eksotismo o ang pagpapakita ng kanilang “pagiging iba,” lalo na sa mga larawan na nagpapakita ng nakalantad na dibdib ng mga babaeng katutubo. Nagpapahiwatig ito ng “kawalan ng sibilisasyon” na masasalamin sa kaibahan ng pananamit ng mga katutubo kung ikompara sa pananamit ng mga Amerikano, katulad ng makikita sa pagsusuri ni

Tatel (2011) sa mga katutubong Pilipino sa *National Geographic Magazine* noong maagang ika-20 siglo, na pag-aaral niya sa tinawag ng mga Amerikanong “hindi Kristiyanisadong mga Pilipino” partikular ang pangkat ng mga Igorot, na isinalarawan bilang “a culture more or less frozen in time” (Tatel 2011, 74). Mababanaag sa mga larawan ang depiksiyon sa kababaihang katutubo sa negatibong paraan (pagkakaroon ng kalayaang seksuwal katulad ng pagtatalik bago magpakasal at pagiging pasibo) at sa pangkalahatan, isinalarawan pa rin silá bilang hindi sibilisado.

Imahen ng Kababaihang Muslim

Sa pangkalahatan, ang depiksiyon sa mga Muslim sa mga naratibong kolonyal sa maagang panahon ng imperyalismong Amerikano ay kabilang sa mabangis na lahi at mapamahiin. Tinawag silang tribung Mohammedan, o Moro na naninirahan sa Mindanao. Dahil ang pagsasalarawan sa mga Muslim ay nakatuon sa kanilang pagiging mabangis sa larangan ng digmaan at panatiko sa larangang panrelihiyon, karamihan sa mga larawan sa mga akda sa paglalakbay ay nagpapakita ng imahen ng kalalakahang Muslim na may hawak na mga gamit pandigma. Kung kaya’t kung ikokompara sa mga larawan ng kababaihang Kristiyano at katutubo, mas kakaunti ang mga larawan ng kababaihang Muslim sa mga akda sa paglalakbay. Tunghayan natin sa mga larawan sa ibaba kung ano ang depiksiyon sa kakaunting larawan ng kababaihang Muslim sa mga nasabing akda.

Sa Larawan 6 ay makikita ang dalawang babaeng Muslim na nakasuot ng kanilang tradisyonal na kasuotan at nakatayo sa harapan ng bahay kubo, nakapusod ang buhok, nakayapak, at nakatingin sa kamera. Sa Larawan 7 naman ay makikita ang apat na batang babaeng Muslim, ang tatlo ay nakabalot ng tapis mula sa dibdib habang ang isa ay may suot na pang-itaas at tapis bilang pang-ibaba. Nakatayo rin silá sa harap ng bahay-kubo, nakayapak, at nakatingin sa kamera. Sa Larawan 8 ay makikita ang isang babaeng Muslim kaugnay ng gawaing iniuugnay sa kababaihan, ang paghahabi. Samantala, ang Larawan 9 ay nagpapahayag ng tradisyon sa pag-aasawa ng mga Muslim, kung saan makikita ang isang datung Muslim kasama ang tatlong asawa at isang anak na babae. Sinasabing pinapayagan ang kalalakahang Muslim na mag-asawa ng hanggang apat na babae ayon sa isinasaad sa Qur’an. Sa katunayan, maraming datu ang may 20 asawa kung ang batas hinggil sa pag-aasawa ng apat na babae ay para lamang sa karaniwang Moro (Boyce 1914).

Larawan blg. 6: *Moro Women.* (Atkinson 1905, 253)

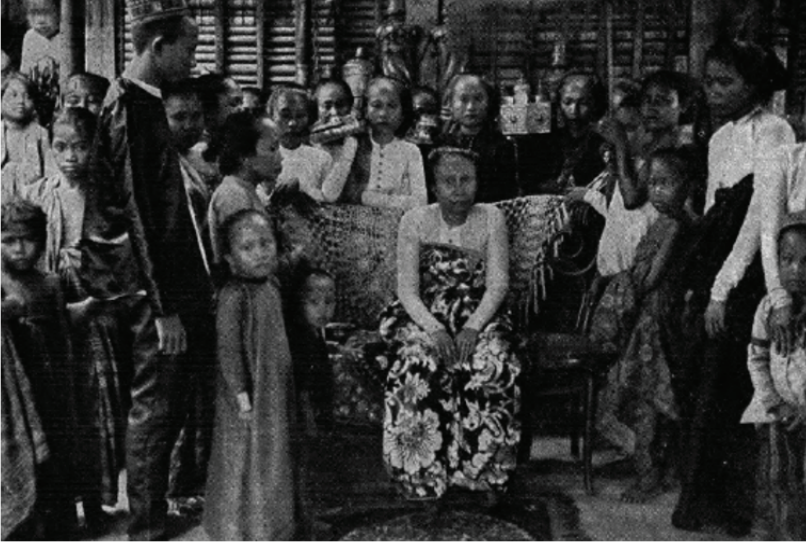
Larawan blg. 7: *Group of Moro Girls.* (Atkinson 1905, 255)

Larawan blg. 8: *A Moro weaver.* (Atkinson 1905, 253)

Larawan blg. 9: *A Moro datu with his three wives and daughter, Lake Lanao.* (Boyce 1914, 160)

Larawan blg. 10: *The princesa of Cotabato and her attendants.*
(Boyce 1914, 170)

Sa Larawan 10 ay makikita naman ang isang prinsesa ng Cotabato kasama ang kaniyang mga kasambahay. Sinasabing pagdating ng 13 taong gulang ay itinuturing na dalaga na ang isang babaeng Moro at maaari nang tumanggap ng manliligaw. Kinukulayan niya ang kaniyang mga labi at kuko ng matinkad na pula at nilalagyan ng langis ang buhok. Nagsusuot siya ng maluwag na telang tumatakip sa kaniyang katawan mula balikat hanggang tuhod habang iniwang nakalitaw ang kaniyang leeg, braso, at binti. Magbabayad ang kaniyang mapapangasawa—kabayo, kalabaw, sandata, o alipin—sa ama ng babae. Kung natatangi ang kaniyang ganda, kailangang mas magarbo ang alay at maaari itong isagawa sa paraang hulugan. Sa pag-aasawa, hindi rin tiyak ang posisyon ng babae (Boyce 1914,163):

“The wife’s position is never certain. Her husband can divorce her in three seconds if he is a fast talker. All he has to say is ‘I divorce you!’ three times, with his fingers crossed, and the separation is final. The woman does not lose standing, however, by being divorced, and may join another syndicate of wives, if the opportunity offers.”

Sa kabuoan, ang pagsasalarawan sa kababaihang Muslim ay nagpapahiwatig ng di-pantay na katayuan sa lipunan. Ang depiksiyon sa kanila sa mga tradisyonal na gawaing iniuugnay sa kababaihan katulad ng paghahabi ng tela at ang papel bilang isa sa mga asawa ng kalalakihan ay nagbibigay ng idea hinggil sa hindi pantay na relasyon sa pagitan ng kalalakihan at kababaihan sa lipunang Muslim. Pinagtitibay pang lalo ang di-pantay na ugnayang ito ng kanilang paniniwalang panrelihiyon, bagama't may paniniwalang kung susuriing mabuti ay hindi ang kanilang relihiyon kundi ang interpretasyon ng Qur'an at ang nakagisnan nilang mga tradisyon at paniniwala ang siyang nagpapatibay ng mababang posisyon ng kababaihan sa lipunan (Kunting 2017).

Imahen ng Kababaihang Kristiyano

Sa mga larawan ng kababaihan sa mga aklat paglalakbay, malinaw ang pagkakaiba sa pagitan ng mga Kristiyano, katutubo, at Muslim, at malinaw din ang depiksiyon sa una bilang sibilisado at sa huling dalawa bilang di-sibilisado, na mababanaag hindi lamang sa mga larawan kundi maging sa tekstong isinulat ng mga may-akda upang isalarawan ang mga ito. Kung gayon, ang kababaihang Negrito, Igorot, Ifugaw, at Muslim ay isinalarawan bilang mga barbaro at di-sibilisado habang ang kababaihang Kristiyano na karaniwang matatagpuan sa mga kapatagan ng Luzon gayundin sa Kabisayaan ay sibilisado. Sa mga pagsasalarawang ito, kapansin-pansin ang depiksiyon sa pangkaraniwang kababaihan batay sa kanilang mga gawain habang ang kababaihan mula sa maykayang pamilya ay kinuhanan sa paraang *portrait sa studio* o sala ng kanilang bahay-nabato. Kapansin-pansin ding ang karamihan sa mga babaeng mula sa maykayang pamilya ay may suot na sapin sa paa habang ang mula sa mga pangkaraniwang pamilya ay nakayapak.

Sa Larawan 11 ay makikita ang dalawang babaeng magkaterno ang kasuotan. Nakahiga sa duyan ang isang babae habang ang isa ay nakatayo at pinapaypayan ang nakahigang babae. Mapapansing mahaba ang nakalugay na buhok ng nakahigang babae at ang larawan ay kuha sa harap ng isang tipikal na bahay-kubo na yari sa pawid at kawayan. Iminumungkahi ng kapsiyon na ang larawan ay nagpapakita ng isang eksenang ang babaeng nakahiga ay naghahanda para sa kaniyang siesta, o ang pagtulog sa hapon lalo na sa pinakamainit na oras sa mga lugar na may mainit na panahon katulad ng Pilipinas. Maaaring nagpapahiwatig ng katamaran ang imahen ng babaeng nakahiga sa duyan na mayroon pang tagapaypay. Ang katamaran lalo na ng kababaihan ay isang

katangiang hindi inaasahang taglayin ayon sa Simbahang Katoliko (de Castro, 1864/2005). Maihahalintulad din sa “Reclining Nude” ng mga *oil painting* ang babaeng nasa duyan, na bagama’t hindi hubo ay alam niyang obheto siya ng “male gaze” na ang ideal na manonood ay lalaki at ang imahen ng babae ay nakadiseno upang mabigyan ng kasiyahan ang lalaki (Berger 1972).

Larawan blg. 11: *Filipina Preparing for a Siesta.* (Halstead 1898, 188)

Sa Larawan 12 ay makikita ang isang ina kasama ang kaniyang anim na anak at ayon sa kapsiyon, silá ay mga Tagalog. Kinuhanan ang larawan sa harap ng bahay-kubo at kung ibabatay sa kapsiyon, nais ipakita ng may-akda na pangkaraniwan na sa mga pamilyang Tagalog ang magkaroon ng maraming anak na umaabot diumano ng walo hanggang 10. Isinalarawan din sa kapsiyon ang kababaihang Tagalog bilang mapagmahal, masunurin, at magalang.

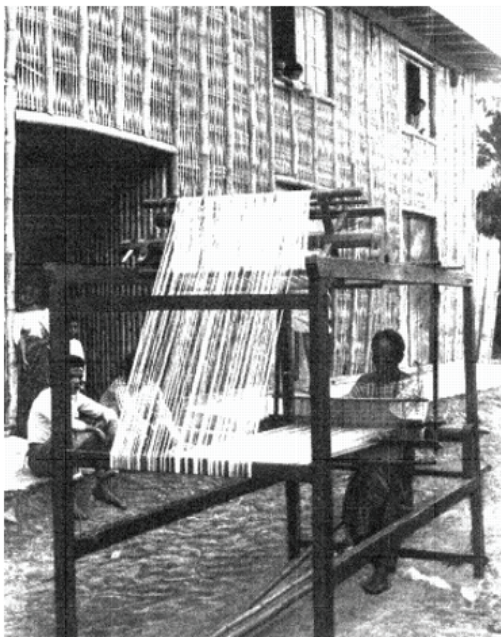

Larawan blg. 12: *The Tagal families are large, it being not uncommon for a woman to have eight or ten children. They are affectionate, docile and polite. (Neely 1899, w. pah.)*

Sa Larawan 13 ay makikita ang kababaihang nagtatrabaho bilang *cigarrera* o manggagawa sa pabrika ng tabako. Nakabaro't saya silá, nakapusod ang buhok, nakasalampak sa lapag habang nagtatrabaho sa mababang mesa sa kanilang harapan. Mapapansing may kabataang babae subalit karamihan ay matanda. May isang lalaking nakatayo na tila nagbabantay sa kanilang pagtatrabaho. Ang pagiging manggagawa sa pabrika ng tabako ay isa sa mga gawaing inako ng kababaihan simula huling bahagi ng ika-19 na dantaon. Habang sa Larawan 14 ay makikita ang isang babaeng Bisaya na naghahabi. Sa Kabisayaan ay pinahalalagan ang paghahabi bilang isang gawain ng kababaihan, at sinasabing ito ay isang gawaing nangangailangan ng ibayong kasanayan.

Larawan blg. 13: *Cigar-Making in Manila Employing Only Women and Girls. The little squares or diamonds in the immense windows have ground concha-shells in lieu of glass. (Hannaford 1900, 72)*

Larawan blg. 14: *Weaver. (Forbes-Lindsay 1906, 486)*

Mapapansin sa mga larawan ang magkaibang depiksiyon sa

kababaihan mula sa maykayang pamilya na kadalasang kinukuhanan ng larawan na nakatayo, nakatingin sa kamera, at nasa *studio* o bahay na bato, habang ang kababaihan mula sa pangkaraniwang pamilya ay kadalasang nasa harap ng kanilang bahay-kubo, mas simple ang pananamit, nakayapak, at ipinakikita kaugnay ng mga partikular na gawain. Sa Larawan 15 ay makikita ang imahen ng kababaihan mula sa maykayang pamilya, na ayon nga sa kapsiyon ay mula sa “better class” o mula sa mas mataas na uring panlipunan. Ayon kay Atkinson (1905), ang kababaihan sa Pilipinas mula sa maykayang pamilya ay mas may kalamangan sa kalalakihan sa usaping ekonomiko, at mas mataas ang posisyon kaysa sa mga kababaihan sa ibang bansang Asyano katulad ng India, at ito ay dahil diumano sa kanilang pagiging Kristiyano bunga ng kolonyalismong Espanyol.

Larawan blg. 15: *Typical Filipino Women of the Better Class.* (Williams 1913, 179)

Sa pangkalahatan, masasabing ang imahen ng kababaihang Kristiyano batay sa mga ipinakitang larawan mula sa mga akda sa paglalakbay ay lumilikha ng depiksiyon ng kababaihang Kristiyano bilang sibilisado, disente, at edukado sa kaso ng kababaihan mula sa maykayang pamilya; habang ang mga larawan ng kababaihan mula sa

pangkaraniwang pamilya ay nagpapakita ng imahen ng kababaihang Kristiyano na bagama't sibilisado ay masasabing may kakulangan pa ang natamong sibilisasyon (tamad, nakayapak) at iniuugnay sa iba't ibang gawain at katangian (paghahabi, pagkakaroon ng maraming anak). Bagaman may pagkilala sa sibilisasyon ng kababaihang Kristiyano, may mga pahiwatig si Atkinson (1905) na hindi pa rin ganap ang sibilisasyong natamo ng mga Pilipino sa ilalim ng mahigit 300 taon ng pagiging sakop ng mga Espanyol. Tila iminumungkahi ng awtor na paimbabaw lamang at hindi lubos na nauunawaan at naisasabuhay ng mga katutubo ang sibilisasyong kanilang natamo, katulad ng matutunghayan sa salaysay sa ibaba (Atkinson 1905, 276):

“As a story in point, it is related that a certain American official, who had been attending a banquet which had been as well served as far as silver, fine linen, and glass were concerned as any of our dinners, was obliged to return to his host’s house for an article he had left behind; and thereupon found the women of the household, who had acted so gracefully and deftly as waitresses during the meal, all squatting upon the beautifully polished table top eating with their fingers the remnants of the feast.”

ANOTASYON NG MGA LARAWAN: ANG KABABAIHAN SA LIPUNAN AT KASAYSAYAN

Ang mga larawan ng kababaihan sa potograpiyang kolonyal sa harap ng imperyalismong Amerikano ay nagpapahayag ng misrepresentasyon, kundi man nagkukubli ng aktuwal na papel ng kababaihan sa lipunan. Maiuugat natin ito sa naging papel ng mga potograpo, gayundin ng mga may-akda at may kapangyarihang magpalaganap ng mga nasabing larawan, sa pangkabuoang proyektong kolonyal ng Amerika sa Pilipinas. Sa pagtatangkang maging eksperto tungkol sa Pilipinas at sa mga Pilipino at maipahayag ang kanilang kaalaman sa mga kapuwa Amerikano, ang mga pinagmulan ng mga larawan ay naging responsable sa pagkalap ng impormasyon tungkol sa bagong kolonya ng Amerika upang maging batayan ng pananakop dito. Kalaunan, ang pagnanais na makapaglahad ng impormasyon tungkol sa Pilipinas ay hindi na nakaangkla sa pag-impluwensiya sa opinyon ng mga Amerikano hinggil sa pananakop sa Pilipinas, kundi upang mapagkakitahan na ang “ekspertong” kaalamang ito sa pamamagitan ng paglalathala ng mga akda sa paglalakbay.

Upang mapunan kung ano ang kulang at maituwid kung ano

ang mali sa depiksiyon ng kababaihang Pilipino sa mga larawan, mahalagang magawan ng anotasyon ang mga larawan nang sa gayon ay maibigay sa kababaihan ang karampatang espasyo sa kasaysayan. Maisasakatuparan lamang ito sa pamamagitan ng pagtatanghal sa papel ng kababaihan sa kasaysayan, mula sa pagsusuri sa mga epiko at mito hanggang sa pagbabalik-tanaw sa kung ano ang napagtagumpayan ng kababaihan sa sinaunang bayan hanggang sa pagbabagong-anyo ng bayan sa harap ng kolonyalismong Espanyol at imperyalismong Amerikano.

Matutunghayan ang mahalagang papel ng kababaihan sa lipunan sa pagsusuri sa mga mito at epikong nagpapahayag ng pantay na pagpapahalaga sa kalalakihan at kababaihan, katulad ng mito ng mga Bisaya tungkol sa unang lalaki at unang babae na sina Sicalac at Sicavay na sabay na lumabas sa kawayan (Eugenio 2001a); ilang mito ng mga Igorot katulad ng mitong Nabaloi na nagsasalaysay tungkol sa isang sugatang lalaki at isang babae na pinagmulan ng sangkatauhan sa daigdig, ang mito hinggil sa paglabas mula sa puno ng saging si Alelayo (unang lalaki) at Arameya (unang babae), at ang mito sa paglabas mula sa buto ng babaeng si Aran ang unang lalaki na naging asawa niya kalaunan. Ang kahalagahan ng kababaihan ay natagpuan din natin sa mga epiko na kahit na lalaki ang bida bilang bayaning mandirigma ay laging may babaeng tumutulong upang magtagumpay ang bidang lalaki, katulad ng epiko ni Labaw Donggon ng mga Sulod ng Panay na tinulungan si Labaw Donggon ng kaniyang tatlong asawang sina Ginbitinan, Doronoon, at Nagmalitong Yawa; at ang epikong *Hudhud hi Aliguyon* ng mga Ifugaw na makikita ang kapangyarihan ng ina ni Pumbakhayon na si Dangunay at pagpapahalaga sa kapatid na babae na si Bugan (Eugenio 2001b). Bagaman bahagi ng tradisyong pasalita, ang mga alamat at epiko ay maituturing na sinaunang paraan ng pagsasasaksaysayan ng ating mga ninuno dahil taglay ng mga ito ang mga halagahin at konseptong mayroon silá sa panahong hindi pa naisusulat ang kasaysayan (Veneracion, 1983-1984).

Ang pagpapahalaga sa kababaihan sa mga mito at epiko ay masasalamatin din sa sinaunang lipunan na mayroon siláng kalayaan at karapatang tinatamasa katulad ng pagpili ng mapapangasawa, pagdiborsiyo, pagpapangalan ng anak, pagpapalano ng pamilya, pagnenegosyo, pagmamana, at iba pa (Jose at Navarro 2010); pangunguna sa larangang panrelihiyon at kultural bilang mga babaylan o katalonan (Salazar 1989; Mangahas at Llaguno 2006); bilang mahuhusay na manghahabi ng tela sa kaso ng mga T'boli (Corre 2000), Bisaya (*Souvenir Visayan Village* 1904), at Bagobo

(Quizon 2012); bilang aktibo sa produksiyon katulad ng kababaihang lfugaw (Salazar 1989; Corre 1998); at bilang binukot o babaeng anak ng datu o hari na ibinubukod pagkapanganak pa lamang dahil nakitahan ng kakaibang kagandahan, tanyag sa kanilang karangalan at hindi pinapayagang masilayan ng kalalakihan (Abrera 2008-2009 ; Salazar 2010). Sa larangan ng seksuwalidad, masasabing may kalayaang seksuwal na tinatamasa ang kababaihan, katulad halimbawa sa Kabisayaan na ang mga bayaning mandirigma na tinatawag na *pintados* ay naglalagay ng tugbuk at sakra sa kanilang ari upang mabigyan ng kaligayahang seksuwal ang kababaihan (Pigafetta 1524/1975), at sa mga Igorot na kinakailangan munang magtalik ang magkasintahan sa ulog at hangga't maaaari ay mabuntis muna ang babae bago magpakasal (Everett 1904; Quindoza-Santiago 1997).

Isang magandang halimbawa ang lipunang Igorot kung ang mahalagang papel ng kababaihan sa lipunan ang isasaalang-alang. Nabanggit na ang pagiging aktibo ng kababaihang Igorot sa produksiyon gayundin ang pagkakaroon nilá ng kalayaang seksuwal. Maging sa pangangayaw ng kalalakihan ay may bahagi rin siláng ginagampanan sa ritwal na kailangang isagawa upang maging matagumpay ito, at sa katunayan, isa sa mga dahilan kung bakit isinasagawa ang pangangayaw ay ang paniniwalang nagpapaibayo ito sa fertilidad ng kababaihan (Barton 1930). Sa mga lfugaw, ang kababaihan at kalalakihan ay mayroong pantay na karapatan sa pagmamana ng ari-arian, at magkakaiba subalit minsan ay nagtatagpo/nagsasanib ang kanilang mga gawain sa lipunan, habang ang kababaihan naman ang responsable sa pagtatanim, pag-aani, paghahabi, at paggawa ng palayok sa pamamagitan lamang ng kamay nang hindi gumagamit ng gulong (De Villa 1999). Sa Bontoc naman, kinilala ang kahalagahan ng kababaihan sa paghahabi ng tela, paggawa ng palayok, pagbubuhat nito at iba pang produkto upang dalhin sa pueblo at maibenta, pamamahala sa produksiyon ng asin, gayundin ang pagtatanim, pag-aalaga, at pag-aani ng palay, at parehong may karapatan sa pagpapabatuk (pagpapatatô) at panggagamot ang kababaihan (Jenks 1905). Sa mga Gaddang, ang kababaihan ay may karapatang magsagawa ng ritwal kasama ang kalalakihan, at ang matatandang kababaihan ay namamahala sa sariling tahanan at taniman habang tinutustusan ang sariling pangangailangang pangkabuhayan (Wallace 1970). May mahalagang papel din ang kababaihan sa pagpapalawak ng ugnayang pangkamag-anakan sa pamamagitan ng pagpapakasal sa tagalabas ng pamayanan, nagpapahiwatig ng malayang pagpapasiya sa pagpili ng mapapangasawa. May karapatan din silá sa pagmamana

ng ari-arian mula sa magulang na natatanggap nilá sa oras na silá ay magpakasal na, habang ang panganay na anak na babae ang tagapagmana ng bahay ng mga magulang. Pinagsasaluhan din ng kababaihan at kalalakihan ang pagiging pinunong panrelihiyon, habang ang kababaihan naman ang namumuno sa ritwal sa kasal, pagtatanim, at pangagamot (De Villa 1999).

Matatagpuan din sa iba pang grupong katutubo ang pantay na pagpapahalaga sa kababaihan at kalalakihan sa lipunan. Sa lipunang Negrito, ang kababaihan ay maaaring lumahok sa mga ritwal, may karapatan sa pakikipagdiborsiyo, at sa agrikultura sa mga pagkakataong pinapraktis nilá ito (Vanoverbergh 1937). Ang kababaihan din ang nagbabatek (nagtatatô) sa kanilang lipunan at may pleksibilidad sa mga papel pangkasarian na ginagampanan ng kababaihan at kalalakihang Negrito na parehong nangangaso, nangingisda, nakikipagkalakalan, at nangangalap ng pagkain. May karapatan din ang kababaihan sa pagdedesisyon sa pagpapakasal, pag-aagwat ng anak, at produkto ng kanilang pagtatrabaho (Griffin at Griffin 1981). Bukod sa mga nabanggit, ang kababaihang Negrito ay maaari ring umakyat sa puno, magtanim at mag-ani, maghanda ng halamang-gamot, magturo sa kanilang mga paaralang pampamayanan, at makipagnegosasyon sa mahahalagang tao (Araneta 2018).

Samantala, makikita naman ang kahalagahan ng kababaihan sa lipunang Muslim sa karapatan niláng makipagdiborsiyo at tumanggap ng bigay-kaya mula sa mapapangasawa sa pagpapakasal (Loarca 1582/1975), katulad ng mga Tagalog at Bisaya. Gayundin, mayroon siláng kalayaang magpasiya hinggil sa kanilang seksuwalidad at kalusugang reproduktibo (Sarenas 2003). Kinilala rin ang kalayaang magpasiya hinggil sa pagsusuot o hindi ng *hijab* ng kababaihang Muslim (Abubakr 1998/2010) na hindi tinatamasa ng mga kapatid na kababaihang Muslim sa ibang bansang Islamiko. Mahalaga rin ang papel ng kababaihan sa larangang kultural bilang mahuhusay na mananayaw sa mga pagdiriwang (Dampier 1697/1906); sa ekonomiya bilang mga mangangalakal (Warren 2009); sa militar bilang mga mandirigma (Boyce 1914); at sa politika bilang Sultana, isang magandang halimbawa si Inchi Jamila na itinuturing na siyang tunay na kapangyarihan sa likod ng anak na Sultan (Worcester 1898; Kunting 2017). Ang pagbaba ng katayuan ng kababaihan sa lipunang Muslim ay maaaring dulot ng interpretasyon ng Qur'an at mga nakagisnang tradisyon at paniniwala (Kunting 2017).

Dahil ang mga katutubo at Muslim ay hindi gaanong naapektuhan ng kolonyalismong Espanyol, ang kultura ng mga grupong direktang napasailalim sa kapangyarihan ng mga Espanyol ang lubhang dumaan sa pagbabago, at kaakibat nito ang pagbabago rin sa katayuan ng kababaihan sa lipunan. Kung kaya't sa pamamagitan ng mga patakarang ipinatupad ng pamahalaan, imposisyon ng Simbahan, at pagpapalaganap ng kulturang Espanyol ay nanaig ang patriyarka at nalimitahan ang espasyong maaaring galawan ng kababaihan. Sa kabila ng pagtanggap ng relihiyong Katolisismo, may kababaihang Pilipinong nanindigan laban sa pagmamalabis ng mga mananakop katulad ni Mother Ignacia del Espiritu Santo, nagtatag ng *Beaterio de la Compania de Jesus* noong 1684, ang kauna-unahang *beaterio* o paaralang pambabae na tumanggap ng katutubong kababaihan sa panahong ang tinatanggap lamang sa mga *beaterio* na pinamamahalaan ng mga Espanyol ay mga anak na babae ng mga Espanyol sa Pilipinas (Ang Uliran 1988); si Gabriela Silang na nakilala sa kasaysayan bilang unang babaeng namuno sa paglaban sa mga Espanyol noong 1762 (Cruz 1992); ang mga *cigarrera* na nagsagawa ng unang welga laban sa mga hindi makataong patakaran sa pabrika noong 1816, gayundin ang kababaihang umako ng iba't ibang gawain sa Maynila noong ika-19 siglo (Camagay 1995); kababaihang lumahok sa *Cofradia de San Jose* na itinatag noong 1832 (Boro-Magbanua 2010); dalawampung kababaihan ng Malolos na nagpetisyon at nakapagbukas ng paaralan noong 1888 (Tiongson 2004); at ang kababaihang lumahok sa Katipunan simula 1893 at umako ng iba't ibang gawain hanggang sa pagsiklab ng Himagsikan noong 1896 (Rodriguez-Tatel 1999).

Sa pagpalit ng Amerika sa Espanya bilang bagong mananakop ng Pilipinas simula 1899, nagpatuloy ang pakikibaka ng kababaihan. Sa katunayan, karamihan sa kababaihang lumahok sa Himagsikang 1896 ay ipinagpatuloy ang paglaban at pakikisangkot sa Digmaang Pilipino-Amerikano (Rodriguez-Tatel 1999). Mahalaga ring kilalanin ang papel ng kababaihan sa mga kilusang masa katulad ni Salud Algabe ng Sakdal na nag-alsa noong 1935 laban sa pamahalaang Komonwelt na pinaniniwalaang papet lamang ng pamahalaang Amerikano (Sturtevant 1976; Taguiwalo 2010); at ang papel ng kababaihang manggagawa sa pagsapi sa mga unyon at paglulunsad ng mga welga (Kerkvliet 1992; Taguiwalo 2011). Mahalaga ring kilalanin ang papel na ginampanan ng kababaihang nakinabang sa edukasyong ipinalaganap ng mga Amerikano sa Pilipinas, katulad ng kababaihang nakapagtapos sa

mga pamantasan at kolehiyong ipinatayo batay sa *Act 74 of 1901*, na ang iba ay nakinabang sa patakarang pensionado bilang mga iskolar sa Amerika (Subido 1955). Mula rin sa hanay ng kababaihang edukado magmumula ang tagapagtatag ng mga unang asosasyong feminista at organisasyong pangkababaihan sa Pilipinas, ang *Asociacion Feminista Filipina* na pinangunahan ni Concepcion Felix, at ang *Asociacion Feminista Ilonga* sa pangunguna naman ni Pura Villanueva-Kalaw, ang unang asosasyong feministang nagtaguyod ng karapatang politikal ng kababaihan sa Pilipinas na humantong sa pagkakaroon ng karapatan sa pagboto ng kababaihan noong 1937 (Kalaw 1969). Ang sistemang pang-edukasyong ipinalaganap ng Amerika sa Pilipinas ay pinakinabangan ng mga maykayang kababaihan upang maipaglaban ang mga karapatan at kapakanan ng kababaihan. Sa larangan naman ng isports, mahalaga ring kilalaning ang basketbol na nakasanayan natin bilang larong panlalaki ay unang ipinakilala sa sistemang pang-edukasyon noong 1910 bilang larong pambabae, kung gayon ang kababaihan ang unang naglaro ng basketbol sa Pilipinas (Antolihao 2017).

Sa pagsusuri sa mga larawan ng kababaihan sa potograpiyang kolonyal, mahalagang isaalang-alang kung sino ang kumuha ng larawan, ano ang motibo sa pagkuha ng larawan, at ano ang konteksto sa panahong kinuhanan ang larawan. Mahalaga ring suriin kung sino ang kinuhanan ng larawan, saan at paano silá kinuhanan, at ano ang depiksiyon sa kanila sa larawan. Ang mga konsiderasyong ito ang nagsilbing salalayan sa pagsusuri sa mga larawan ng kababaihan sa potograpiyang kolonyal sa harap ng imperyalismong Amerikano upang matukoy kung ano ang imaheng nalikha tungkol sa kababaihan at kung tumutugma ba ito sa sinasabi ng kasaysayan. Sa pagkokompara sa depiksiyon ng kababaihan sa mga larawan at sa kanilang aktuwal na papel sa kasaysayan, mabibigyan ng angkop na boses ang kababaihan na pinatahimik/ isinagilid ng potograpiyang kolonyal.

KABABAIHAN BILANG “PRODUKTO” SA MGA AKDA SA PAGLALAKBAY

Bagaman maaaring sabihing parehong nagsilbing “produkto” ang kalalakihan at kababaihan batay sa depiksiyon sa mga akda sa paglalakbay, maituturing na may pagkakaiba ang “pagkakabenta” sa kanila kung ang mga larawan ang pagbabatayan. Sa mga larawan, binigyan ng depiksiyon ang kalalakihan batay sa mga larangang “panlalaki” katulad ng pangangaso at pakikidigma, habang ang kababaihan ay isinalarawan batay sa kanilang kagandahang panlabas. Kung mayroon mang mga larawan ng kababaihan kaugnay

ng mga gawaing “pambabae” katulad ng paghahabi at pagtatanim, hindi pa rin sapat ang mga ito upang mabigyan ng hustisya ang aktuwal na papel ng kababaihan sa lipunan. Kapansin-pansin din ang pagsasarawan sa “pag-unlad” ng kababaihang Kristiyano sa larangan ng relihiyon at edukasyon, habang ang kababaihang katutubo ay tila walang pagbabago sa kanilang pamumuhay kung ang mga larawan ang pagbabatayan (tingnan ang Jose 2021). Samantala, tila hindi na gaanong pinagtuonan ng pansin ang kababaihang Muslim na bukod sa mas kakaunti ang larawan kompara sa kababaihang Kristiyano at katutubo, ay halos puro sa estilong *portrait* kinuhanan ng larawan, at kung mayroon mang ipinahayag tungkol sa kulturang Muslim ay kaugnay naman ng poligamiya o pag-aasawa ng marami ng kalalakihan.

Kung ipinakita ng mga akda sa paglalakbay ang konsepto ng mga Amerikano tungkol sa Pilipinas, ipinakita rin nito ang kanilang konsepto ng kababaihang Pilipino batay sa kanilang bitbit na ideolohiyang pangkasarian o ang paniniwala hinggil sa papel ng kababaihan at kalalakihan batay sa kasarian. Katulad ng paghusga sa sibilisasyon (o kawalan nito) ng mga Pilipino gamit ang pamantayang Kanluranin, hinusgahan din ang kababaihan batay sa kanilang nakagisnang ideolohiya hinggil sa nararapat maging kilos, anyo, at papel ng kababaihan sa lipunan. Kung kaya’t mapapansin sa mga akda ang pagsasarawan sa mga “negatibong” katangian ng kababaihan habang itinataguyod naman ang mga “ideal” na katangian na nararapat taglayin ng kababaihan. Kung ang katawan ng babae ang representasyon ng kolonya, nararapat lamang palitawin ang imahen ng kababaihan bilang mas mababa ang katayuan kaysa sa kalalakihan. Tumutugma ito sa naratibong kolonyal (ang paniniwala hinggil sa pangangailangang sakupin ang Pilipinas upang magawang sibilisado ang mga Pilipino) na pinanggagalingan at siyang itinataguyod ng mga akda sa paglalakbay.

Ang mga binanggit na halimbawa ay hindi sapat upang maibigay sa kababaihan ang karampatang espasyo sa kasaysayan. Bagama’t ang pananaig ng patriyarkal na pananaw sa pagsusulat ng kasaysayan ay isang pangunahing salik sa pagkawala ng kababaihan sa mga naratibo, ang misrepresentasyon sa kanila sa mga larawan ay maituturing ding isang paraan ng patuloy na pagsasagilid, pagsasantabi, at pagpapatahimik sa kababaihan sa kasaysayan. Para sa mga pananaliksik kaugnay ng parehong tema sa hinaharap, hinihikayat ang mas masusing pagsusuri sa iba’t ibang pagpapagitna katulad ng teknolohiya at sining ng potograpiya mismo, gayundin ang ugnayan ng potograpo at *subject* at ang lawak ng kanilang

pagkakakilala sa isa't isa, at iba pang salik para sa mas detalyadong pagsusuri sa representasyon ng kababaihan sa potograpiya. Sa pagkokompara sa depiksiyon ng kababaihan sa mga larawan at sa kanilang aktuwal na papel sa kasaysayan, mabibigyan ng angkop na boses at espasyo ang kababaihan na pinatahimik/isinagilid ng potograpiyang kolonyal.

SANGGUNIAN (REFERENCES)

Primaryang Sanggunian (Primary Sources)

- Atkinson, Fred. 1905. *The Philippine Islands*. Boston: Ginn and Co.
- Barrows, David. 1901. *The Bureau of Non-Christian Tribes for the Philippine Islands*. Manila: Bureau of Non-Christian Tribes.
- Barton, Roy. 1930. *The Half-way Sun: Life Among the Headhunters of the Philippines*. New York: Brewer & Warren Inc.
- Boyce, William. 1914. *The Philippine Islands*. Chicago: Rand, McNally.
- Dampier, William. 1906. Dampier in the Philippines. Nasa E. H. Blair at J.A. Robertson (pat. at tsln.), *The Philippine Islands, 1493-1898*, Tomo XXXIX (pah. 21-121). Cleveland: Arthur H. Clark Company. (Orihinal na inilathala noong 1697).
- De Castro, Modesto. 2005. *Pagsusulatan ng Dalauang Binibini na si Urbana at ni Feliza*. R.P. Baquiran, Jr. (pat). Quezon City: UP Sentro ng Wikang Filipino. (Orihinal na nailathala noong 1864). (Correspondence between Two Young Ladies, Urbana and Feliza. Originally published in 1864).
- Everett, Marshall. 1904. *The Book of the Fair: The Greatest Exposition the World Has Ever Seen Photographed and Explained, a Panorama of the St. Louis Exposition*. Philadelphia: P.W. Ziegler.
- Forbes-Lindsay, Charles Harcourt. 1906. *The Philippines Under Spanish and American Rules*. Philadelphia: The J.C. Winston Co.
- Halstead, Murat. 1898. *The Story of the Philippines: Natural Riches, Industrial Resources, Statistics of Production*. Chicago: Our Possessions Pub. Co.
- Hannaford, Ebenezer. 1900. *History and Description of the Picturesque Philippines*. Springfield, O: The Crowell & Kirkpatrick Co.
- Jenks, Albert. 1905. *The Bontoc Igorot*. Manila: Bureau of Public Printing.
- Loarca, Miguel de. 1975. Relations of the Philippine Islands. Nasa F.L. Jocano (pat. at tsln.), *The Philippines at the Spanish Contact*. 81-107. Manila: MCS Enterprises, Inc. (Orihinal na inilathala noong 1582). (Originally published in 1582)
- Neely, Frank. 1899. *Fighting in the Philippines*. London, Chicago, etc.: F.T. Neely.
- Pigafetta, Antonio. 1975. First Voyage Around the World. Nasa F.L. Jocano (pat. at tsln.), *The Philippines at the Spanish Contact*. 44-80. Manila: MCS Enterprises, Inc. (Orihinal na inilathala noong 1524). (Originally published in 1524)
- Vanoverbergh, Morice. 1937. Negritos of Eastern Luzon. *Anthropos*, Tomo 32 (5/6). 905-928.
- Sawyer, Frederick. 1900. The Inhabitants of the Philippines. London: Sampson Low, Marston and Company Limited.

Souvenir Visayan Village 1904. St. Louis: Freegard Press.

Williams, Daniel. 1913. *The Odyssey of the Philippine Commission*. Chicago: A.C. McClurg & Co.

Worcester, Dean. 1898. *The Philippine Islands and their People*. New York: The Macmillan Co.

Sekundaryang Sanggunian (Secondary Sources)

Abrera, Maria Bernadette. 2008-2009. Seclusion and Veiling of Women: A Historical and Cultural Approach. *Philippine Social Sciences Review*, 60 (1). 33-56.

Abubakar, Carmen. 2010. With the Roses of Yesteryears: An Exploratory Look into the Lives of Moro Women During the Colonial Period. Nasa M.L. Camagay (pat.), *More Pinay than We Admit. The Social Construction of the Filipina*. Quezon City: Vibal Foundation, Inc. 3-15. (Unang nailathala sa *Review of Women's Studies* 8 (2) 1998. 119-132/First published in *Review of Women's Studies* 8 (2) 1998, 119-132)

Ang Uliiran (official newsletter of the National Movement for the Beatification of Mother Ignacia del Espiritu Santo, 10 (4) (1998). Nasa A. Pecson-Fernandez (pat.), *Review of Women's Studies*, 8(1). 8-16. (The Model)

Antolihao, L. 2017. *Playing with the big boys: basketball, American imperialism and Subaltern discourse in the Philippines*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.

Balce, Nerissa. 2017. *Body Parts of Empire: Visual Abjection, Filipino Images, and the American Archive*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Berger, John. 1972. *Ways of Seeing*. United Kingdom: Penguin Books.

Best, Jonathan. 1998. 19th-Century Philippine Photography. *Kasaysayan: The Story of the Filipino People*, Tomo 4. Hong Kong: Asia Publishing Company Limited. 166-167.

Boro-Magbanua, Ma. Reina. 2010. Mga Ginampanang Papel at Tungkulin ng Babae sa Cofradia de San Jose. Nasa M.D. Jose at A. Navarro (pat.), *Kababaihan sa Kalinangan at Kasaysayang Pilipino*. Quezon City: C&E Publishing, Inc. 119-123. (Roles and Duties of Women in the Cofradia de San Jose. In M.D. Jose and A. Navarro (eds.), *Women in Philippine Culture and History*)

Butler, J. 2009. *Frames of War: When is Life Grievable?* London: Verso.

Camagay, Maria Luisa. 1995. *Working Women of Manila in the Nineteenth Century*. Quezon City: University of the Philippines Press.

De Villa, Jill Gale (pat.). 1999. *Masferre: A Tribute to the Philippine Cordillera*. Makati: Brier Projects Inc.

Eugenio, Damiana (pat.). 2001a. *Philippine Folk Literature: An Anthology*. Quezon City: University of the Philippines Press.

—(pat.). 2001b. *Philippine Folk Literature: The Epics*. Quezon City: The University of the Philippines Press.

Fermin, Jose. 2004. *1904 World's Fair: The Filipino Experience*. Quezon City: University of the Philippines Press.

Griffin, Agnes Estioko, at P. Bion Griffin. 1981. Woman the Hunter: The Agta. Nasa F. Dahlberg (pat.), *Woman the Gatherer*. New Haven, CT: Yale University Press. 121-152.

Guardiola, Juan. 2006. *El Imaginario Colonial: Fotografia en Filipinas durante el periodo espanol. Catalogo El Imaginario Colonial, 1860-1898*. Barcelona: Casa Asia.

Halili, Servando Jr. 2006. *Iconography of the New Empire: Race and Gender Images and the American Colonization of the Philippines*. Quezon City: University of the Philippines Press.

Holt, E. M. 2002. *Colonizing Filipinas: Nineteenth-Century Representations of the*

- Philippines in Western Historiography*. Ateneo de Manila Press.
- Ignacio, Abe, Enrique de la Cruz, Jorge Emmanuel, at Helen Toribio. 2004. *The Forbidden Book: The Philippine-American War in Political Cartoons*. California: T'Boli Publishing and Distribution.
- Jose, Mary Dorothy. 2021. Kababaihan, Potograpiya, at Kasaysayan: Isang Pagsusuri sa Imahen ng Kababaihang Pilipino sa Potograpiyang Kolonyal sa Harap ng Imperyalismong Amerikano. PhD Disertasyon sa *Philippine Studies*, University of the Philippines Diliman, Quezon City. (Women, Photography, and History: An Analysis of the Images of Filipino Women in Colonial Photography during American Imperialism. PhD Dissertation in Philippine Studies, University of the Philippines Diliman, Quezon City)
- Jose, Mary Dorothy, at Atoy Navarro. 2010. *Kababaihan sa Kalinangan at Kasaysayang Pilipino*. Quezon City: C&E Publishing, Inc. (Women in Philippine Culture and History)
- Jose, Mary Dorothy. 2008. Kamalayang Sektoral at Feminista sa Pananaliksik at Pagtuturo ng Kasaysayan. Nasa A. Navarro, A. Campomanes, at J.L. Candelaria (pat.), *Kaalaman at Pamamaraan sa Pagtuturo ng Kasaysayan*. Quezon City: UP Lipunang Pangkasaysayan. 79-85. (Sectoral and Feminist Awareness in Historical Research and Teaching. In A. Navarro, A. Campomanes, and J.L. Candelaria (eds.), *Knowledge and Methods in Teaching History*)
- . 2012. "Imahen ng Kababaihan sa mga Piling Epikong Filipino." *Dalumat Ejournal*, 3(2). 105-117. (Images of Women in Selected Filipino Epics)
- . 2015. Pagsisimula ng Kilusang Feminista sa Pilipinas at Indonesia: Panimulang Paghahambing. *Saliksik E-Journal*, 4 (2). 27-58. (Beginning of the Feminist Movement in the Philippines and Indonesia: A Preliminary Comparison)
- Kalaw, Teodoro. 1969. *The Philippine Revolution*. Kawilihan: Jorge Vargas Filipiniana Foundation.
- Kerkvliet, Melinda. 1992. *Manila Workers' Unions, 1900-1950*. Quezon City: New Day Publishers.
- Kimuell-Gabriel Nancy. 2015a. Ang Kababaihan ng Tundo Pagkatapos ng Digma. *Daluyan: Journal ng Wikang Filipino*, Espesyal na Isyu 2, pah. 110-148. (The Women of Tundo after the War)
- . 2015b. Prosopograpiya sa Kilusan ng Maralitang Kababaihan. *Review of Women's Studies*, 23 (1 & 2), pah. 9-57. (Prosopography in the Poor Women's Movement)
- . 2013, Hunyo. Ang Kababaihan ng Tundo sa Ilalim ng Batas Militar. *Scientia Journal*, pah. 10-41. (The Women of Tundo under Martial Law)
- . 2012. Pook at Pagsasakapangyarihan: Ang Kababaihan ng Tundo, 1946-2008. PhD disertasyon sa Philippine Studies, University of the Philippines Diliman, Quezon City. Place and Empowerment: The Women of Tundo, 1946-2008. PhD dissertation in Philippine Studies, University of the Philippines Diliman, Quezon City)
- . 2011, Hunyo. Asawa at Inasawa: Ang Kalaguyo sa Kasaysayan mula Pre-kolonyal hanggang Pananakop ng Kastila. *Scientia Journal*, pah. 153-190. Wife and Mistress: The Paramour in History from Pre-colonial to Spanish Conquest.
- Kunting, Ayshia. 2017. Inchi Jamila: Asawa, Sultana, Ina (1881-1913). N. Kimuell-Gabriel (pat.), *Saliksik E-Journal*, 6 (2). 175-196. (Inchi Jamila: Wife, Sultan, Mother (1881-1913)).
- Mangahas, Fe. 2006. The Babaylan Historico-Cultural Context. Nasa F. Mangahas at J. Llaguno, (pat.). *Centennial Crossings: Readings on Babaylan Feminism in the Philippines*. Quezon City: C&E Publishing, Inc. 21-46.
- Mangahas, F. at Llaguno, J. (pat.). 2006. *Centennial Crossings: Readings on Babaylan Feminism in the Philippines*. Quezon City: C&E Publishing, Inc.
- Mojares, Resil. 1997. "Photography and Rape." *House of Memory*. Pasig City: Anvil Publishing, Inc. 40-43.

- Muijzenberg, Otto van Den. (pat. at tsln.). 2016. *Colonial Manila 1909-1912: Three Dutch Travel Accounts*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.
- . 2003, May. Bagong Kasaysayan at Kasaysayang Bayan: Pambungad sa Pag-aaral ng Kabuuang Kasaysayang Pilipino. *Balitang ADHIKA*, Tomo 5, Blg. 1. (New History and People's History: An Introduction to the Study of a Comprehensive Philippine History)
- Quindoza-Santiago, Lilia. 1997. *Sa Ngalan ng Ina: Sandaang Taon ng Tulang Feminista sa Pilipinas, 1889-1989*. Quezon City: University of the Philippines. (In the Name of the Mother: 100 Years of Feminist Poem in the Philippines, 1889-1989)
- Quizon, Cherubim. 2012. Dressing the Lumad Body: Indigenous Peoples and the Development Discourse in Mindanao. *Humanities Diliman*, 9(2). 32-57.
- Reguindin-Estella, Janet. 2014. Si Trinidad Tecson at ang Kanyang Ambag sa Himagsikang Pilipino (1896-1898). *Saliksik E-Journal*, 3 (2). 259-274. (Trinidad Tecson and Her Contributions to the Philippine Revolution)
- . 2015. Kasaysayang Buhay, Kabayanihan at Lipunan: Ang Talambuhay ni Tandang Sora sa Pagtuturo ng Kasaysayan. Nasa M.L. De Leon-Bolinao at J. Taguiwalo (pat.), *Review of Women's Studies*, 23 (1 & 2). Quezon City: UP Center for Women's Studies. 58-79. (Life History, Heroism and Society: Tandang Sora's Biography in the Teaching of History)
- Rice, Mark. 2015. *Dean Worcester's Fantasy Islands: Photography, Film, and the Colonial Philippines*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.
- Rodriguez-Tatel, Mary Jane. 2010. Reading A Colonial Bureau: The Politics of Cultural Investigation of the Non-Christian Filipinos. *Social Science Diliman*, 6 (1). 1-27.
- . 1999. *Ang Kababaihan sa Himagsikang Pilipino*. Bagong Kasaysayan 7. Quezon City: Palimbagan ng Lahi. (The Women in Philippine Revolution)
- . 2000. *Kasaysayang Bayan: Isang Panimula Tungo sa Paglilinang*. Papel na binasa sa Ika-9 na Pambansang Kumperensiya ng U.P. LIKAS, Lunsod Quezon. (People's History: An Introduction towards Development. A paper read during the 9th National Conference of UP LIKAS, Quezon City)
- . 2014. Dalumat ng "Inang Bayan" at ang Pananaw ni Andres Bonifacio sa Kababaihan. *Saliksik E-Journal*, 3 (2). 214-237. (Concept of Motherland and Andres Bonifacio's View of Women)
- Salazar, Zeus. 1989. Ang Babaylan sa Kasaysayan ng Pilipinas. Nasa *Women's Role in Philippine History: Selected Essays*. Quezon City: UP University Center for Women's Studies at UP Press. 52-72. (The Babaylan in Philippine History)
- . 1997. *Si Andres Bonifacio at ang Kabayanihang Pilipino*. Palimbagan Kalawakan. (Andres Bonifacio and Philippine Heroism)
- . 2010. "TUNDUN-PAILAH-BINWANGAN: Ang Sistemang Ilog Ilaya-Ilawud ng Katagalugan bilang Halimbawa ng Isang Proseso ng Pagkabuo ng mga Sinaunang Pamayanan ng Kapilipinuhan." Nasa J. Tiongson, *Ang Saysay ng Inskripsyon sa Binatbat na Tanso ng Laguna*. Bagong Kasaysayan, Inc. at Pila Historical Society Foundation, Inc., Pila, Laguna. 341-467. (TUNDUN-PAILAH-BINWANGAN: The Ilaya-Ilawud River System of the Tagalogs as an Example of a Process in the Formation of Ancient Filipino Communities. In J. Tiongson, *The Relevance of the Laguna Copperplate Inscription*)
- Sarenas, Lyca Therese (pat.). 2003. *Muslim Laws, Population and Reproductive Rights*. Davao City: PILIPINA Legal Resources Center, Inc. (PLRC).
- Cruz, Nenita Sta. Romana. 1992. *Great Lives: Gabriela Silang*. Makati: Tahanan Books for Young Readers.
- Sturtevant, David. 1976. *Popular Uprisings in the Philippines 1840-1940*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

- Subido, Trinidad Tarossa. 1955. *The Feminist Movement in the Philippines*. Manila: National Federation of Women's Clubs.
- Taguiwalo, Judy. 2010. Dalawang Mukha ng Pakikibaka ng Kababaihan sa Panahon ng Kolonyal na Paghahari ng Estados Unidos sa Pilipinas. In M.D. Jose and A. Navarro (pat.), *Kababaihan sa Kalinangan at Kasaysayang Pilipino* (pah. 183-200). Quezon City: C&E Publishing, Inc. 183-200. (Unang nailathala sa *Diliman Review*, 45 (2-3) 1997. 30-38). (Two Faces of Women's Struggle during the United States Colonial Rule in the Philippines. In M.D. Jose and A. Navarro (eds.), *Women in Philippine Culture and History* (pp. 183-200). Originally published in *Diliman Review*, 45 (2-3) 1997, 30-38)
- . 2011. *Babae, Obrera, Unyonista: Ang Kababaihan sa Kilusang Paggawa sa Maynila (1901-1941)*. Quezon City: The University of the Philippines Press. (*Woman, Worker, Unionist: Women in the Labor Movement in Manila (1901-1941)*).
- Tatel, Carlos, Jr. 2011. "Non-Western Peoples as Filipinos: Mediating Notions of 'Otherness' in Photographs from the National Geographic Magazine in the Early 20th Century." *Asian Anthropology*, 10 (1). 61-79.
- Tiongson, Nicanor. 2004. *Women of Malolos*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.
- Vergara, Benito Jr. 1995. *Displaying Filipinos: Photography and Colonialism in Early 20th Century Philippines*. Quezon City: University of the Philippines Press.
- Veneracion, Jaime. 1983-1984. Ang Kasaysayan sa Kasalukuyang Henerasyon. *Historical Bulletin* Tomo 27-28. Manila: Philippine Historical Association, 13-27. (History in the Present Generation)
- Wallace, Ben. 1970. Agricultural Technology of the Pagan Gaddang. In Nasa T. Harding at B. Wallace (pat.), *Cultures of the Pacific: Selected Readings*. New York: The Free Press. 63-67.
- Warren, James. 2009. *Pirates, Prostitutes and Pullers: Explorations in the Ethno-and Social History of Southeast Asia*. Quezon City: New Day Publishers.

Batis-Internet (Internet Sources)

- Araneta, G. (2018, Oktubre 25). *A day with Negritos*. Manila Bulletin. Nakuha noong Hunyo 25, 2020, mula sa <https://bit.ly/3lga99x>.
- Gordon, R., at J. Kurzwelly (2018, Setyembre 18). Photographs as Sources in African History. *Oxford Research Encyclopedia of African History*. Nakuha noong Hunyo 14, 2019, mula sa <https://bit.ly/33IOLJI>.

Dokumentaryo (Documentaries)

- Corre, F. 1998. *Ifugao: Bulubunduking Buhay*. Bookmark. (*Ifugao: Mountainous Life*)
- . 2000. *Dream Weavers*. Bookmark.